

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤῃ

κατὰ τὴν Δευτέραν Βυζαντινὴν περίοδον (961-1210)
ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν Κρήτῃ γραφέντων Ἑλληνικῶν κωδίκων

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τὸ νὰ ἐξακριβωθῇ ποία ὑπῆρξεν ἡ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν λεγομένην δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον τῆς ἱστορίας της, ἐξικνουμένην ἀπὸ τῆς κατὰ τὸ 961 μ.Χ. ἐλευθερώσεώς της ἀπὸ τοὺς Ἀραβας μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1210 ὀριστικῆς της καταλήψεως ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς, εἶναι πρᾶγμα δύσκολον μὲν διὰ μαρτυριῶν (ιδίᾳ τῆς λαϊκῆς παιδείας), συμπεραστὸν δὲ ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῶν πολιτικῶν καὶ δὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν τῆς Μεγαλονήσου. Ὅμως δυνατός εἶναι ὁ σχηματισμὸς εἰκόνης τινὸς ἐκ τῶν σωθέντων μέχρις ἡμῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν γραφέντων ἐν Κρήτῃ μεταξὺ 961 καὶ 1204 μ.Χ., ιδίᾳ τῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων, καθὼς καὶ ἡ τυχὸν γνῶσις τῶν γραφέντων κωδίκων τούτων, ἐξ ὧν συνάγεται τὸ μὲν ἡ παιδεία αὐτῶν, τὸ δὲ ἡ ἀναγκαιότης τῶν ἐν λόγῳ κειμένων οὐ μόνον πρὸς ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς μόρφωσιν τῶν κατόχων καὶ τῶν ἀναγνωστῶν ἢ μελετητῶν τῶν ἐν αὐτοῖς κειμένων.

Ὅτι δὲ ὑπάρχουν ἑκατοντάδες τινὲς ἑλληνικῶν κ.ἄ. χειρογράφων εἰς τὰς βιβλιοθήκας τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου τε καὶ ἔξω αὐτοῦ, τὰ ὅποια ἐγράφησαν ἐν Κρήτῃ ἢ ὑπὸ Κρητῶν μεταξὺ τοῦ 961 μ.Χ. καὶ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, καὶ ὅτι πολλὰ τούτων περιέχουν ἀρχαίους συγγραφεῖς, εἶναι ἤδη γνωστόν. Πεπλανημένη ὑπῆρξεν ὅμως ἡ ἀντίληψις ὅτι οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ τὰ σχόλιά των εἰσῆχθησαν εἰς Κρήτην μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1453 ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτε καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης ἐγκατεστάθησαν ἐν αὐτῇ καὶ ἔγραψαν καὶ ἀντέγραψαν συγγραφεῖς, διότι πολλοὶ κώδικες ἐγράφησαν οὐ μόνον κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον, περὶ ἧς περαιτέρω διαπραγματευόμεθα, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας (1210-1669)¹.

1. Ὁ Jean Irigoin, Quelques particularités des manuscrits copiés en Crète avant le milieu du XVe siècle, *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*,

Ἀποσπῶν ἐξ ἐκτενεστέρας μου ἐργασίας περὶ παιδείας (πολιτισμοῦ καὶ σχολικῆς παιδεύσεως) ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς χρόνους 961-1669 μ.Χ., παρέχω ὅσα ἡδυνήθην νὰ θησαυρίσω κατὰ τὰς μελέτας μου ἰδίᾳ περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Κρήτης, ἀφορῶντα εἰς τὴν Δευτέραν Βυζαντινὴν περίοδον τῆς Μεγαλονήσου, συνεπτυγμένα καὶ ταῦτα, προοδοποιούμενα δὲ διὰ βραχείας ἐνδεικτικῆς βιβλιογραφίας κωδικολογικῆς¹ καὶ ἐρευνητικῆς ἐν γένει. Τοῦτο θέλει δώσει ἀφορμὰς εἰς νεωτέρους διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ λίαν διαφέροντος θέματος τούτου.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ θέμα τοῦτο συναρτᾶται ἀμέσως πρὸς τὰ καλλιγραφικὰ ἐργαστήρια τῆς Κρήτης τοῦ ιγ' καὶ τοῦ ιδ' αἰῶνος τοὐλάχιστον, τὰ ὅποια συνεχίζουν τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον, καθ' ἣν ἰδρύθησαν καὶ τὰ μοναστικά κέντρα ἐν τῷ ἐν λόγῳ χρόνῳ λειτουργοῦντα ἐκεῖ (δεδομένου ὅτι ταῦτα εἶναι ὀρθόδοξα καὶ δὲν σχετίζονται πρὸς τοὺς κατακτητὰς Ἐνετοὺς - Λατίνους), ἀναφερόμεθα κάποτε καὶ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1210 χρόνους, ὅτε βεβαίως τὰ ἀντίγραφα παρεσκευάζοντο ἐκ τῶν ἐπὶ τόπου ὑπαρχόντων καὶ προγενεστέρας γραφέντων προτύπων τῶν κωδίκων. Οὗτω δὲ συνεχίζεται καὶ ἡ ἐφεξῆς παράδοσις. Ὁμοίως ἀναφερόμεθα καὶ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1210 ἐν Κρήτῃ πωληθέντας, διαρπαγέντας ἢ χαρισθέντας εἰς προσωπικότητος ὑπὸ ἐντοπίων κώδικας, οἱ ὅποιοι ἐγράφησαν συχνάκις οὐχὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀπαλλοτριώσεώς των, ἀλλὰ πολλῶ προγενέστερον (ἐὰν δὲν μετεφέρθησαν μετὰ τὸ 1453 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως). Ἡ Κρήτῃ ὑπῆρξε πηγὴ χειρογράφων διὰ τὰς ξένας βιβλιοθήκας καὶ τοὺς ξένους συλλογεῖς. Νῦν δὲ εἶναι παντάπασιν πτωχὴ παλαιῶν καὶ σημαντικῶν κωδίκων².

Γ', ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 92-95, ὑπεστήριξεν, ὅτι μετὰ τὰς ἐργασίας τῶν νεωτέρων δὲν ἰσχύει πλέον ἡ παλαιὰ ἀπόψις, καθ' ἣν τὰ καλλιγραφικὰ ἐργαστήρια ἐν Κρήτῃ ἀπαντῶνται μετὰ τὸ 1453. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν πρὸ τῆς Ἐνετοκρατίας Β' Βυζαντινὴν περίοδον.

1. Κατέκων ἴσως τὴν πλουσιωτέραν ἐν Ἑλλάδι κωδικολογικὴν βιβλιοθήκην, περιορίσθην μόνον εἰς νεώτερας ἐκδόσεις καὶ βασικὰς ἀναγραφάς.

2. Μέχρι τοῦδε, τοὐλάχιστον ἡ ἐμὴ ἐρευνα, οὐδὲν ἀπέδωκε διὰ κώδικας γραφέντας ἐν Κρήτῃ πρὸ τοῦ 826/828, ὅτε τίθεται ἡ ἀλυσὶς τῆς Μεγαλονήσου ἀπὸ τοὺς Ἀραβας. Ὑπάρχουν βεβαίως ἐν Κωνσταντινουπόλει Κρήτες βιβλιογράφοι, ὡς π.χ. ὁ Κρής Νικολάος ὁ Στρουδίτης, γεννηθεὶς ἐν Κυδωνίᾳ τὸ 793, δεκαετὴς καταλιπὼν τὴν Κρήτην καὶ κοιμηθεὶς τῇ 4ῃ Φεβρουαρίου 868, ὅτε ἡ πατρίς του ἐδόουλεν ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς. Ἐπειδὴ ὁ ἄγιος οὗτος ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης δεκαετὴς, ἀποκλείεται νὰ ἐξέμαθεν ἐν τῇ πατρίδι τὸ καλλιγραφεῖν, τὸ ὅποιον ἤσκησεν ἐν τῇ Μονῇ τῶν Στουδίου ἐν Κωνσταντινουπόλει. Σημειοῦται ὅμως ἐνταῦθα διότι εἰς αὐτὸν ἀποδίδεται ὁ ἀρχαιότερος μικρογράμματος κώδιξ καλλιγραφηθεὶς ἐπὶ περγαμνῆς τὴν 7 Μαΐου 835. Οὗτος εἶναι ὁ Mosquensis 219, περιέχων Τετραευαγγέλιον.

Ὁμοίως καὶ εἰς τὸν παρισίνον κώδικα Coisl. gr. 269 (olim 59, Seguer 83) τοῦ ια' αἰ. αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου ἐξεγράφησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Νικολάου. (Θ. Δετοράκη, *Οἱ ἄγιοι τῆς πρώτης Βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης*, Ἀθῆναι 1970, σσ. 221-222).

Τὴν εὗρεσιν τῶν κρητικῶν κωδίκων ἐν οἷς ἀντεγράφησαν πρὸ τοῦ 1453 τὰ ἔργα Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν συγγραφέων ἠνύκλυνεν ἀκριβῶς ἡ κριτικὴ ἐκδοσις τῶν κειμένων τούτων (Τραγικῶν, Θουκυδίδου, Χρυσοστόμου π.χ.), τῆς ὁποίας προηγήθησαν, κατὰ συγγραφέα, εἰδικαὶ μελέται δημοσιευθεῖσαι ἰδίᾳ ὑπὸ κλασσικῶν φιολόγων καὶ θεολογούντων βυζαντινολόγων, καθὼς καὶ ἡ καταγραφή πάντων τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην χειρογράφων τῶν ὑπὸ ἐκδοσιν καὶ ἀνεξέτασιν συγγραφέων, ἡ μεμονωμένου ἔργου αὐτῶν. Παράδειγμα ἔστω παρ' ἡμῖν ἡ ἐργασία τοῦ Π. Γ. Νικολοπούλου περὶ τῶν κρητικῶν Χρυσοστομικῶν χειρογράφων (1984).

Α'. ΚΑΛΛΙΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Ἐπεκράτει ποτὲ ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἡ ἀντιγραφή κωδίκων ἐν Κρήτῃ παρατηρεῖται μόνον μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) καὶ τοῦτο διότι ἀπεδίδετο εἰς τὴν ἐγκατάστασιν καὶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη. Ἀπὸ πολλοῦ τοῦτο κατέπεσε, μολονότι οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ θέμα δὲν εἶχον ὑπ' ὄψιν ὅλον τὸ ὕλικόν.

α') Ὁ ἀρχαιότερος γνωστὸς εἰς ἐμὲ κῶδιξ ἀντιγραφεὶς ἐν Κρήτῃ εἶναι ὁ Χρυσοστομικός Ἀθωϊτικὸς τῆς Λαύρας 451 (Δ 75), γραφεὶς τὸ 987 ὑπὸ τινος μ ο ν α χ ο Ὡ Ἰ ω ά ν ν ο υ καὶ φέρων ἐν τέλει τὸ (τοῦ κτήτορος πιθανῶς) ἐπίγραμμα:

*Νοημάτων ἄβυσσος, πέλαγος χαρίτων
ψυχῇν, φρένα, νοῦν καθαρά δειξον, πάτερ,
Νικηφόρου μέμνησο, πάτερ, τοῦ Κρητός¹.*

Μολονότι τοῦτο δὲν ἀναφέρεται ρητῶς, ὑποθέτω ὅτι ὁ μεμβράνινος οὗτος δίστηλος κῶδιξ ἐγράφη ἐν Κρήτῃ.

β') Μεμβράνινος καὶ δίστηλος εἶναι καὶ ὁ νεώτερον γνωσθεὶς παλαιότερος κῶδιξ ὁ γραφεὶς ἐν Γορτύνῃ (=Χάνδακι) πρὸ τῆς ἀλώσεως τοῦ 1204, ἐν ἔτει 1054, καὶ αὐτὸς Χρυσοστομικός. Ἐγράφη δ' ὑπὸ ἱ ε ρ έ ω ς Ν ι κ η φ ό ρ ο υ (χρυσοῦ). Πρόκειται περὶ τοῦ Vaticanus Palatinus 259².

γ') Ὁμοίως ὁ κῶδιξ Palatinus Vaticanus 13, περιέχων Ἐκλογὴν κατὰ σύνοψιν ἐκ τῶν Βασιλικῶν βιβλίων 60 σὺν παραπομπαῖς, ἐγράφη ἐν Κρήτῃ τὸ 1167 ὑπὸ Γ ε ω ρ γ ί ο υ Κ α μ α ρ η ν ο Ὡ³.

1. Σπυρίδωνος Λαυριώτου - Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μ. Λαύρας*, 1925, σ. 68. Πιθανῶς ὁ κήτωρ Νικηφόρος εἶναι ὁ γράψας τὸν ἐπόμενον.

2. *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae descripti...* recensuit et digessit Henricus Stevenson senior, Roma 1885, σσ. 142-143.

3. Αὐτόθι, σσ. 7-8, ὅπου καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν σημεῖομα.

Ἐξ ἄλλου Κωνσταντῖνος Ταρσίτης ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ἐν Κρήτῃ γεγωνῶς ἀντέγραψε τὸ 1129 τὸν κώδικα Vindob. Theol. gr. 231 (olim 73), ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου¹.

δ') Ὁ δὲ κώδιξ Σιναιτικὸς ἑλλην. 221 τοῦ ἔτους 1175 ἐγράφη ἐν Κρήτῃ καὶ δὴ ἐν τῇ μονῇ Ἑλεούσης Χάνδακος².

ε') Ὁ κώδιξ Vaticanus gr. 73, μεμβράνινος ἐκ φφ. 220 τοῦ ιβ' - ιγ' αἰῶνος, προφανῶς ἐκ τῶν γραφέντων ἐν Κρήτῃ, περιέχων 34 ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ, περιῆλθεν ἐν Κρήτῃ εἰς τὸν Francesco Barbaro seniore (1398-1454), εἰς δὲ τὸν ἐπρομήθευσεν ὁ γνωστὸς πρωτοπαπῆς Ἰωάννης Συμεωνάκης³.

Ὡς βλέπει τις ἀρχῆθεν οἱ κωδικογράφοι ἦσαν ἢ Κρήτες διαμένοντες ἐν τῇ νήσῳ ἢ Κρήτες ἐξω τῆς νήσου ἢ ἄλλοι Ἕλληνες καταφυγόντες ἢ εὐρεθέντες ἐν Κρήτῃ ὑπὸ ἀγνώστους συνθήκας. Ἀντέγραφοι δὲ εἴτε θύραθεν κείμενα εἴτε ἐκκλησιαστικά (θεολογικά καὶ λειτουργικά) καὶ συνήθως ἦσαν ἱερωμένοι. Ἐὰν προήρχοντο ἐξ ὀρθοδόξων μονῶν, ἐκεῖ ἐκαλλιγράφουν τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κωδίκων τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν. Ἄλλη κατηγορία δύναται νὰ θεωρηθῇ τὰ χειρόγραφα τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς Κρήτην καὶ πιθανώτατα, μολοντί οὐδεμίαν ἔνδειξιν ἔχουν ὅτι ἐγράφησαν ἐκεῖ, ἐξῆλθον κρητικῶν καλλιγραφικῶν ἐργαστηρίων.

ζ' - ζ') Οὕτω εἰς τὴν μονὴν Κρεμαστῶν (παρὰ τὴν Νεάπολιν Μεραμπέλου) ἐθησαυρίζοντο πρὸ ἑκατὸν περίπου ἑτῶν ἐν μεμβράνινον Εὐαγγέλιον τοῦ ι' ἢ ια' αἰῶνος μὲ χρυσοῦ ἐπίτιτλα καὶ κοσμήματα καὶ ἐν μεμβράνινον Εὐχολόγιον, τὰ ὅποια μεταφερθέντα περὶ τὸ 1890 εἰς τὴν Δημογεροντίαν Ν. Λασιθίου (ἧς προήδρευεν ὁ ἐπιτόπιος ἐπίσκοπος Πέτρος) τελικῶς ἀπωλέσθησαν⁴.

Ἄλλη κατηγορία εἶναι τῶν κωδίκων ὧν κτήτορες ἦσαν ποτε ἀρχαῖοθεν Κρήτες καὶ οἱ ὅποιοι ἐθησαυρίσθησαν εἰς μονὰς ἐξω τῆς Κρήτης, ὡς αἱ ἀγιορειτικαὶ ἢ τῆς Πάτμου⁵, ἢ ὑπὸ προσφύγων μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ ιζ' αἰ. μετεφέρθησαν εἰς τὴν Δύσιν ἢ ἐκεῖθεν ἡγοράσθησαν ἐκ Κρήτης μετὰ τὴν κατὰληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων.

η' - θ') Διὰ νὰ πλησιάσωμεν τοὺς πρὸ τῆς ἀλώσεως χρόνους (1453), δύο ἀξιόλογοι ἀντιγραφεῖς εἰς τὸν Χάνδακα: ὁ ἱερομόναχος Ἀρσένιος καὶ

1. Vogel - Gardthausen, σ. 251.

2. Ἰω. Σπαθαράκη, "Ἐνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ 1175 ἀπὸ τὴν Κρήτην, *Θησαυρίσματα* 14, 1977, σσ. 71-75, Πίνακες 5' - Η'.

3. S.G. Mercati, *Il Giovanni Simeonachis*, σ. 25. "Οὗτος δὲ τοῦ κώδικος ἑλληποῦς, ἔγραψεν εἰς χάρτην ὁ Συμεωνάκης οὗτος τὰ φφ. 3-10.

4. (<Ἀντωνίου Βορεάδου), Παλαιὸν χειρόγραφον ἐπὶ μεμβράνης Εὐαγγέλιον, ἐφ. Ἡράκλειον, ἐν Ἡρακλείῳ, 23 Σεπτεμβρίου 1893, ἀρ. 7, σσ. 51B - 52a.

5. Βλ. Κατάλογον Πατριακῶν κωδίκων ὑπὸ Ἰω. Σακελλίωνος, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθῆναι 1890. Οὕτως εὐρέθησαν τὰ ἔργα Ἰωσήφ Βρυενίου τὰ ἀντιγραφέντα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιε' αἰῶνος ἐν Χάνδακι.

πνευματικὸς ὁ Κρῆς π.χ. ἀντέγραψε τὸν Ἀθωϊτικὸν Λαυρεωτικὸν κώδικα K 93 (1380)¹, ἐνῶ ὁ ἐχθρὸς τοῦ Μιχαήλ Καλοφρενῆς ἱερεὺς καὶ αὐτὸς Κρῆς (καὶ οὐχὶ Ἀθηναῖος) εἶναι καὶ αὐτὸς κωδικογράφος καὶ δὴ ἔργων τοῦ Ἰωσήφ Βρυενίου².

ι') Πρὸς τοὺς δύο τούτους συγχρονίζει τρίτος, ὁ Ἰωάννης Χιονόπουλος, ὁμοίως ἐκ Χάνδακος, ὁ ὅποιος ἐκτὸς τοῦ Ἀριστοτέλους (1418) ἀντέγραψε καὶ Μηνᾶ³.

ια') Ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης ἔφερεν ἐκ Κρήτης εἰς Ἰταλίαν τὸν ἀρχέτυπον κώδικα τῶν Στρατηγημάτων τοῦ Πολυαίνου, ὁ ὅποιος εὑρεται νῦν εἰς τὴν Bibliotheca Laurentiana τῆς Φλωρεντίας⁴. Ἐκ τοῦ κώδικος τούτου ἀπορρέουν πάντα τὰ σωζόμενα ἀντίγραφα⁵.

Παλαιόθεν ἡ προσοχὴ τῶν παλαιογράφων ἐστράφη πρὸς τοὺς πολυαρίθμους Κρητὰς ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, καὶ δὴ τοὺς ἐργασθέντας ἐν τῇ Δύσει (ἰδίᾳ τῇ Γαλλίᾳ, τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τῇ Ἰσπανίᾳ) μετὰ τὸ 1453. Ἦδη ὁ Montfaucon καὶ ὁ Bandini (1768) συνεσχέτισαν τὴν ἀκμὴν τῶν καλλιγράφων πρὸς τὴν μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ 1453 ἐγκατάστασιν τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη εἰς Κρήτην. Κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν ἐστράφη τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κωδικολογούντων πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ καλλιγράφους καὶ τὰ καλλιγραφικὰ ἐκεῖ ἐργαστήρια. Περὶ κρητικῶν κωδίκων ἔγραψαν ὁ S. G. Mercati⁶, ὁ A. Dain⁷, ὁ J. Irigoin⁸, ὁ A. Pertusi⁹, ἡ E. Follieri¹⁰, ὁ P. Canart¹¹, καὶ δὴ ὁ Alexander Turyn¹². Ὁ N. B. Τωμαδάκης τοὺς μετὰ τοῦ Ἰωσήφ Βρυενίου συμπλακέντας κωδικογράφους Ἰωάννην καὶ Ἀρσένιον τὸν Κρητὰ¹³. Ἐκ τῶν μελετῶν αὐτῶν καὶ ἄλλων

1. Ἐργαφὴ διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Ἀρσενίου ἱερομονάχου Κρητός. Πρβλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδην, *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 1, 1918, σ. 461.

2. Βλ. περαιτέρω.

3. Vogel - Gardthausen, σσ. 202-203.

4. Δὲν νομίζω ὅτι ἔφερεν αὐτὸν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

5. Διονυσίου Θερεϊανοῦ, Ἀδαμάντιος Κοραΐς, Β', ἐν Τεργέστῃ 1890, σσ. 137-138.

6. Διευκρινῶν τὰ περὶ Ἰωαννῶν τινων κωδικογράφων εἰς τὸ περὶ Ἰω. Συμεωνάκη μελέτημά του.

7. A. Dain, *Les manuscrits*, Paris 1949, σσ. 60, 139, 169-180.

8. I. Irigoin, Un groupe de reliures crétoises (XVe s.), *Κρητ. Χρονικά* 15-16, 1961-1962, τεῦχος II, σσ. 102-111. Ὁ αὐτός, Quelques particularités des manuscrits copiés en Crète avant le milieu du XVe s., *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου* Γ', ἐν Ἀθήναις 1968, σσ. 92-95.

9. Leonzio Pilato a Creta prima del 1358-1359. Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV°, *Κρητ. Χρονικά*, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 367-368, βλ. καὶ τὴν συζήτησιν αὐτόθι.

10. Βλ. περαιτέρω.

11. Γράψας περὶ Προβατάρη καὶ ἄλλων κωδικογράφων τῆς Ἀναγεννήσεως.

12. Γράψας περὶ τοῦ βιβλιογράφου Λουλλούδη καὶ περιγράφας ἐκτενέστερον πολλοὺς κώδικας (κεχρονισμένους ἰδίᾳ).

13. Βλ. περαιτέρω.

τινῶν δημοσιευμάτων, ἀναφερομένων πάντων εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1453 καὶ πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη δρᾶσιν τῶν Κρητῶν κωδικογράφων, προσέκρινεν ὅτι ἀπὸ τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου (961-1204) δι' ὅλης τῆς πρωΐμου ἐνετοκρατίας (1210-1453) ἐξηκολούθει ἡ ἐν Κρήτῃ ἀντιγραφὴ χειρογράφων οὐ μόνον λειτουργικῶν καὶ θεολογικῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν θύραθεν παιδείαν ἀναγομένων. Ἐπόμενον δ' ἦτο ὅτι καὶ τὰ διδασκτικὰ ἐγχειρίδια «Σχέδη-δάρια» καὶ μουσικὰ βιβλία θ' ἀντεγράφοντο καὶ ὁ δι' οὗ ἐξεπαιδεύοντο πάντοτε οἱ μαθηταὶ Ὅμηρος, ἀλλὰ φυσικὸν εἶναι τοιαῦτα χρηστικὰ βιβλία νὰ μὴ σωθῶν παρ' ἡμῖν. Παρατηρητέον ἀκόμη ὅτι οἱ πλείονες τῶν κωδικογράφων τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ἱερωμένοι. Οὗτοι πιθανῶς συγχρόνως μετῆρχοντο καὶ διδασκαλικόν τι ἐπάγγελμα. Περαιτέρω παρέχω πίνακα τῶν γνωστῶν μοι κρητικῶν κωδίκων τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Β'. ΟΙ ΛΟΓΙΟΙ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

α') Αἱ μοναὶ τῆς Κρήτης καὶ ὁ κτήτωρ αὐτῶν Ἰω. ὁ Ξένος

Ἀνακαταληφθείσης τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ κατόπιν βασιλέως Νικηφόρου Φωκᾶ (961) ἔδει νὰ ἀποκατασταθῇ ἐν αὐτῇ ἡ κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν (ἀπὸ τοῦ 826 μ.Χ.) σαλευθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ τάξις. Διηλονότι ἡ διὰ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων (842) Ὁρθοδοξία καὶ ἡ ἐπανίδρυσις οὐ μόνον τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τῶν ὑπ' αὐτὴν κατ' ἐπαρχίας ἐπισκοπῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν μοναστικῶν ἱδρυμάτων ὅσα προϋπῆρξαν καὶ δὴ ὡς σταυροπήγια, τῶν ὁποίων τὴν κινητὴν καὶ ἀκίνητον περιουσίαν ὁπωσδήποτε ἠφάνισαν οἱ Ἀραβόκρητες¹. Καὶ ὁ μὲν Νίκων ὁ Μετανοεῖτε ὑπῆρξεν ἐποικος καὶ εἰργάσθη διὰ τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης ὁ Ξένος ὁ Ἐρημίτης (†1027) κατήγετο ἀπὸ τὴν Σίβαν τῆς ἐπαρχίας (νομοῦ Ἡρακλείου) Πυργιωτίσσης, ἔδρασε δὲ εἰς τὴν Δυτικὴν Κρήτην καὶ δὴ εἰς τὸν χώρον τῆς Ἐπισκοπῆς Καλαμῶνος (μεταξὺ Ρεθύμνης-Ἀποκορώνου-Σφακίων), τῆς Ἐπισκοπῆς Κυδωνίας, τῆς τῆς Κισάμου (καὶ τῆς τῶν Ὀρεινῶν νῦν Σελίνου) δι' ἰδρύσεως μοναστηρίων, ὧν τὸ κέντρον ἡ μονὴ Μυριοκεφάλων ἦν κατέστησε πατριαρχικὴν καὶ ἀνεξάρτητον τοῦ τε μητροπολίτου καὶ τῶν ἐπιτοπίων ἀρχιερέων, ἐφωδίασε δὲ διὰ κτημάτων, ἀγελῶν ζώων, σκευῶν ἐκκλησιαστικῶν, εἰκόνων καὶ βιβλίων, τὰ ὅποια, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς διαθήκης του², ἔφερεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ αὐτοκράτορος

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826-961 μ.Χ.). Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, *ΕΕΒΣ* 30, 1960-1961, σσ. 1-38.

2. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, *Κρητ. Χρονικά* 2, 1948, σσ. 47-72, ἰδίᾳ ἐν σ. 60, στίχοις 106 καὶ 111: εἰς ᾧ προσεκτήσαμην βιβλία... Καὶ κατελθὼν ἀπὸ τῆς (Κωνσταντίνου) Πόλεως μεθ' ὧν προσεκτήσαμην... ἐκεῖσε ἱερὰ σκευή,

Κωνσταντίνου Η' καὶ οἰκουμ. πατριάρχου Ἀλεξίου (1025). Τὸ νὰ φέρῃ (σκέυη, ἱερὰς εἰκόνας καὶ) βιβλία, τοὔτέστι κώδικας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Κρήτην σημαίνει ὅτι δὲν ἠδύνατο πλέον ἐκεῖ νὰ εὑρῇ τὰ ἀναγκαῖα ταῦτα πρὸς χρῆσιν τῶν μοναστικῶν ἰδρυμάτων, εἴτε περὶ λειτουργικῶν (καὶ μουσικῶν) κειμένων πρόκειται, εἴτε περὶ πατερικῶν ἔργων, ἀγιολογικῶν κ.ἄ. χρησίμων διὰ τὰ ἀναγνώσματα καὶ τὴν μόρφωσιν τῶν μοναχῶν, εἴτε κανονικῶν ἔργων καὶ συνδικῶν διατάξεων δι' ὧν ἐξησφαλίζετο ἡ ὀρθόδοξος λειτουργία τῶν μονῶν του. Καὶ ὁμιλεῖ μὲν περὶ αἰγῶν, προβάτων καὶ ζευγαρίων (βοῶν) εἰς τὴν διαθήκην του ὁ ἅγιος, ἡ ὁποία καὶ ἐπεκυρώθη ὑπὸ τῶν ἐν (Χάνδακι) Κρήτῃ βυζαντινῶν ἀρχόντων, ἀλλ' αὐτόνοήτον ἦτο ὅτι τὸ καθολικὸν τῶν Μυριοκεφάλων καὶ τὰ μεγαλύτερα τοῦλάχιστον τῶν ἄλλων καθιδρυμάτων (ὡς τὸ ἐν Κουφῷ Κυδωνίας ἀναστηλωθὲν ὑπὸ τοῦ αἰμν. Ἀν. Ὀρλάνδου) θὰ ἐφρόντιζον διὰ τὴν διδασκαλίαν γραμμάτων, μουσικῆς κ.ἄ. τεχνῶν καὶ τὸν πολλαπλασιασμόν τῶν κομισθέντων χειρογράφων βιβλίων δι' ἀντιγραφῆς. Ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς ἀπλουστερίας διατυπώσεως Διαθήκης τοῦ ἁγίου δεῖκνυται ὅτι οὗτος, μολονότι ἀσκητῆς, εἶχε τόσῃν ἐλληνομάθειαν ὥστε νὰ γράψῃ ὁ ἴδιος αὐτὸ τὸ κείμενον, ἄγνωστον ποῦ ἐν Κρήτῃ διδαχθεὶς τὰ Γράμματα (μετὰ τὸ 961 μ.Χ.), ἀλλὰ προφανῶς ἐν τῇ δι' ἣν ἐνδιεφέρθη Δυτικῇ.

Πέρα τῶν ὧσων λέγει ὁ ἅγιος ἐν τῇ Διαθήκῃ του, τὰ λοιπὰ κατέστησαν ἢ ἀμφισβητούμενα ἢ μυθικά. Ἦδη τὴν 23 Ἀπριλίου 1394 μαρτυρεῖται εἰς τὸ Ἀκρωτήριον Μελέχα (Μέλικας) Κυδωνίας οἰκισμὸς ἐπ' ὀνόματί του¹.

Ὁ περιήγητος Φλωρεντινὸς μοναχὸς Χριστόφορος Buondelmonti θέλων ν' ἀγοράσῃ χειρόγραφον τοῦ βίου του εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἀκτῆς Κισάμου (εἴτα Τσουρουιανὰ), ὅπου ἐπιμαῖτο ὡς Ἀι-Κύρ-Γιάννης, τὸ 1417, ἐκινδύνευσεν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωρίου ἐκεῖνου² καὶ ἐσώθη διὰ φυγῆς.

Δὲν εἴμεθα βέβαιοι ἂν οἱ εἰς τὸν κώδικα ἀθωϊτικὸν Μεγίστης Λαύρας

βιβλία, ἁγίας εἰκόνας... Περί τοῦ Ἰω. Ξένου δημοσιεύω ἐσχάτως ἐν ΕΕΒΣ 46, 1983-1984, σσ. 1-117, μακρὰν μελέτην.

1. Πρβλ. Ν. Β. Τομαδάκη, *Κρητολογία* VII, 1978, σ. 28, ὅπου ἐκφράζω δισταγμὸν μὴ πρόκειται περὶ τοῦ Γκαλαγκάδου ὅπου νὰς καὶ μονὴ τοῦ ἁγ. Γεωργίου τοῦ Ἐλεήμονος. Σήμερον διστάζω ὀλιγώτερον, διότι τὸ κτίσμα τοῦ Γκαλαγκάδου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρχε τὰ τέλη τοῦ 18 αἰῶνος.

2. Christophorus Buondelmonti (ἔκδοσις Μ.-Α. van Spitael), 1981, σ. 195, ἐτε 1417 [Μονὴ Ἀι-Κύρ-Γιάννης εἰς Κίσαμον. Χειρόγραφον τοῦ βίου ὅπερ δὲν ἠγόρασεν]:

Igitur viam per amenos campos inter cupressos accipimus. In qua parte ecclesiam Sancti Chyr Ioannis cum rure maximo conspicimus, omnes deuote eandem intrantes. Et dum caput ipsius sotii inceptant magnis luminibus adorare, vitam suam quam ipsemet fecerat procuravi; ubi caloeri rusticique, credentes me nili pendere, inspexerunt, in me irruentes, sine remissione verberaverunt, ita quod si, per fuge subsidium me non absentassem, in mortem cum sotii in fallibiter incidissem(!). Incepere omnes cum dolore mei sotii iter per incultum et arduum viam donec Cacoperato flumen respicimus...

Β 40 (160) τοῦ ιβ' αἰῶνος μεμβράνινον καταχωρισθέντες «Λόγοι Ψυχωφελεῖς ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον τὸ πρῶτον ἐκλεχθέντες παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου μοναχοῦ καὶ ταπεινοῦ τοῦ λεγομένου Ξένου»¹, ἀνήκουν εἰς αὐτόν. Τὰ τοῦ βίου του καὶ τῆς διαθήκης του ἐσώθησαν διὰ τοῦ κώδικος Bodleianus Canon. 19 τοῦ ιε' αἰῶνος². Ὁ καθαγιασμός του ἐγένετο μόλις ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως καὶ συνυπογράφεται ὑπὸ ἄλλων Κρητῶν ἱεραρχῶν, συνοδικῶν τότε ἐν Κ/λει (Δεκέμβρ. 1632). Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἤρκεσε διὰ νὰ φωτισθῇ ἀρκούντως ἡ μορφή του, διότι οἱ εἰς τὴν μονὴν Γδερνέττου (νῦν Γουβερνέττο, εἰς Ἀκρωτήριον Κυδωνίας) τιμῶντες τὸν ἅγιον τὸν ἐδίχασαν ἐορτολογικῶς (9 Ὀκτωβρίου) ἀπὸ τὸν εἰς Κίσιαμον ἅγιον Κύρ-Ἰωάννην (20 Σεπτεμβρίου), καὶ πῶς ὑμολογικῶς, ὥστε ἀκόμη, παρ' ὅσα ἔγραψεν ὁ L. Petit προηγουμένως καὶ ὁ ὑποφαινόμενος πολυλάκις³, νὰ ὑποστηρίζεται μετὰ πείσματος ὅτι οἱ ἅγιοι εἶναι δύο!

β') Μοναστικὴ ζωὴ ἔξω τῆς Κρήτης

(Αἱ σχέσεις Κρήτης - Πάτμου - Σινᾶ - Ἀγίου Ὁρους - Στουδίου)

Ἀνεξέταστον εἶναι τὸ θέμα τῆς ἀπὸ τοῦ ι' αἰῶνος (μετὰ τὴν ἱδρυσιν τῆς Μ. Λαύρας ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου, ἐνισχύσει τοῦ Ν. Φωκᾶ ἐκ τῶν κρητικῶν λαφύρων τοῦ 961) σχέσεως τῆς μεγαλονήσου πρὸς τὸν Ἀθῶ, δηλαδὴ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν μοναστικὴν του πολιτείαν Κρητῶν.

Κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον λειτουργοῦν τὰ μετόχια τοῦ Ὁρους Σινᾶ ἐν Κρήτῃ (ιδίᾳ Χάνδακι)⁴ καὶ τῆς ι. μ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰς Στύλον Ἀποκορώνου, Δ. Κρήτης)⁵, τυγχάνοντα αὐτοκρατορικῆς προστασίας. Τόσον μοναχοὶ τῆς Πάτμου ὅσον καὶ τοῦ Σινᾶ εἶναι Κρήτες, ἐπισκέπτονται δὲ τὴν Νῆσον οἱ τε οἰκονόμοι τῶν μετοχιῶν καὶ ἑξάρχοι πρὸς εἰσπραξίν τῶν χορηγιῶν καὶ δὴ ἐξασφάλισιν τοῦ ἀναγκαίου σίτου (ἐλαίου καὶ οἴνου) διὰ τὴν συντήρησιν τῶν δύο τούτων μοναστηριακῶν συγκροτημάτων. Περὶ τὰ τέλη τοῦ ιβ' αἰ. ἡγου-

1. Σπυρίδωνος Λαυριώτου καὶ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος Μ. Λαύρας*, 1925, σ. 77.

2. Βλ. Τωμαδάκη, *ἐνθ'* ἀνωτ.

3. Πρβλ. με ἐν περ. Ἀθηνᾶ 76, 1977, σσ. 343-353: Ὁ ὅσιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ἀσκηταὶ οἱ κατὰ τὰς παραδόσεις τοξευθέντες ὡς ζῶα, καὶ βιβλιοκρίνοντα σχετικὸν δημοσίευμα αὐτόθι, σσ. 370-382.

4. Ἡ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ἡ ὁποία διεφημίσθη κατὰ τὸν ιθ' αἰῶνα ὡς δῆθεν ἔδρα ἀνωτέρας Σχολῆς Γραμμάτων, ὅπου δῆθεν ἐσπούδασαν σπουδαῖοι Κρήτες ἱεράρχαι καὶ καλλιτέχναι.

5. Τὸ αἰώνιον αὐτὸ ἱδρυμα ἐπωλήθη ἢ διεμοιράσθη εἰς τοὺς ἐντοπίους, ὁ δὲ ναῖσκος, δὲν εἶδον ἐσχάτως, ὀλίγον διαφέρει τοῦ στάβλου!

μενεύει ἐν Πάτμῳ Ἀρσένιος ὁ Κρήτης (κατὰ κόσμον Ἀντώνιος, μαθητὴς τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Λεοντίου)¹.

Δὲν γνωρίζομεν ἐξ ἄλλου τίνες μετὰ τὸν Νικόλαον τὸν Στουδίτην τυχὸν Κρήτες μοναχοὶ ἡσκήθησαν εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἄλλα ἐκεῖ ἱερὰ καθιδρύματα. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν Κρητῶν μετὰ τῆς βασιλευούσης, τῆς Κύπρου, τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Αἰγύπτου (διὰ τὸ Σινᾶ) καὶ τὸν Ἀθῶ, ἤρυνε τοὺς μορφωτικοὺς ὀρίζοντας τῶν ταξιδευόντων μοναστῶν.

γ') Οἱ λόγιοι ἀρχιεπίσκοποι Κρήτης

Ἀσφαλὲς εἶναι ἔτι τὸ θέμα ποῖος ἦτο ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης τὸ 961 ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (καὶ κατὰ μέζονα λόγον τοῦτο ἰσχύει διὰ τὰς ἀνασυστάσεις τῶν ἐπισκοπῶν). Εἰκάζεται ὅμως ὅτι ὁ ἀπεστάλη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ὁ ποιητὴς Ἀνδρέας ὁ Κρήτης († 740). Οὐδὲ διεχωρίσθησαν ἀκόμη ἕτερος Ἀνδρέας, δύο Ἡλίας, ὁ β' Βασίλειος, ὥστε αἱ βεβαιώτεροι εἰδήσεις ν' ἀναφέρονται εἰς τὸν Ἰωάννην (1166-1172) καὶ τὸν Νικόλαον, τὸν κατὰ τὸ 1204 (καταφυγόντα εἰς τὰς Νίκαιαν)².

Ὡς καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τόσον Ἡλίας ὁ Ἐκδικος, ὅσον καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Ἡλίας (α' αἰ.) εἶναι συγγραφεῖς, καὶ ἂν ἀκόμη συγγέωνται καὶ εἰς τοὺς κώδικας τὰ θεολογικὰ τῶν ἔργα³.

Ἀνεξαρτήτως τῆς καταγωγῆς τῶν ἢ ποίμανσις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν λογίων τούτων ἱεραρχῶν ὕψωνεν αὐτομάτως τὴν παιδευτικὴν κατάστασιν τῆς μεγαλονήσου.

Γ'. ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΩΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

I

Κώδιξ Ἀθωϊτικὸς, Μ. Λούρας 451* Δ 75. Μεμβράνινος 32 × 26 αἰῶνος ι' (987), φφ. 295 δίστηλα. (Σωφρ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος*, σ. 68).

Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ὁμιλίαι (ἀπὸ τῆς μζ' - πη').

Ἐν φ. 292^β :

Ἐγράφη ἡ παροῦσα θεόπνευστος βίβλος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου χειρὶ Ἰωάννου μοναχοῦ ταπεινοῦ καὶ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἐτελειώθη Θεοῦ εὐδοκίᾳ κατὰ τὴν ζ' τοῦ ἐνεστῶτος Σεπτεμβρίου μηνὸς ἰνδ. ε' ἔτους ζ υ γ ε' (= 986).

1. Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Κρήτες Ἐκκλησιαστικοὶ ιβ' - ιγ' αἰῶνος, *Κρητολογία* V, 1977, σσ. 99-112.

2. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. η' - ιγ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, *ΕΕΒΣ* 24, 1954, σσ. 67-107, ἐν σσ. 76-80.

3. Αὐτόθι, σσ. 77-78, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Τὸ θέμα ἐξήτασα καὶ μετὰ ταῦτα βιογραφῶν τὸν Ἡλίαν Ἐκδικον (ἀνέκδοτος ἐργασία μου).

Νοημάτων ἄβυσσος, πέλαγος χαρίτων,
 ψυχὴν, φρένα, νοῦν καθαρὰ δέϊξον, πάτερ,
 Νικηφόρον μέμνησο, πάτερ, τοῦ Κορητός.

II

Codex Vaticanus Palatinus 259 (anno D. 1054)

Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλίαι (εἰς τὴν λῆξιν τῆς Τεσσαρακοστῆς κλπ.).
 (Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae descriptis... recensuit et digessit Henricus Stevenson senior, ejusdem bibliothecae scriptor. Romae MDCCCLXXXV, σσ. 142-149:

Codex membraneus in f. binis columnis fol. 292, anno Chr. 1054 exaratus manu Nicephori presbyteri τοῦ Χσοῦ (Χρυσοῦ). Ornamentis ac picturis in principio signalarum homiliarum insignis codex. Plura verba aevo obscurata manu recentiore rescripta sunt; alia plura iam dudum obliferata suppleri requiverunt).

φ. 297: Τὸ βιβλιογραφικὸν σημείωμα:

ἐτελειώθ(η) σὺν θ(ε)ῶ ἡ θεία δέλτος αὐτῇ διὰ χειρὸς νικηφό(ρου) προσβυ(τέρου) τοῦ χρ(υ)σοῦ (sunt versus duo politici syllabis constantes xv) ἐκ προστάξεως καὶ μισθαποδοσίας τοῦ δούλου τοῦ θ(ε)οῦ θεοφά(νους) πρωτοπρ(εσβυτέρου) καὶ Κωτν (= Κωνσταντίνου) πρ(εσβυτέρου) καὶ σκευοφύλα(κος) καὶ τῶν λοιπῶν ἱερέων, καὶ προσετέ(θη) ἐν τῇ ὑπ' αὐτοὺς ἀγιωτ(ά)-τ(η) καθολικῇ ἀποστολικῇ ἐκκλη(ησίᾳ) τοῦ χ^ω Γορ^δ (= χωρίου Γορδ...) εἰτις (= ἦτις) ἐπ' ὀνόματι μὲν τοῦ ἀρχαγγέλου μιχα(ήλ) ἱδρῶται, τιμᾶται δὲ καὶ προσκυνεῖται εἰς τὸ τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν θ(εοτόκ)ου ὄνομα. καὶ τοῦ ἐν βασιλεῦσιν πρώτου καὶ μεγ(άλου) κωνστ(αντίνου). οἱ οὖν ἐντυχῶντες (sic) καὶ φοβούμενοι τὸν θ(εο)ν εὐχεσθ(ε) αὐτοὺς ἅμα τῷ γράψαντ(ι) ὅπως ἴλῃσιν αὐτοῖς γένηται ὁ κ(ύριος). ἐν τῇ ἡμέ(ρᾳ) τῆς κρίσεως ῥ'.

Εἴληφε τέρμα μην(νὶ) σ(επτεμ)βρ(ίω) α' ἐν ἰνδ. η' ἔτ(ους) ςφξγ' (= 6563 = 1054).

III

Κῶδιξ Ἀθωϊκός, Βατοπεδίου 879, ἔτους 1141. Μεμβράνινος φφ. 277. Εὐαγγέλιον καὶ Ἀκολουθίαι Μεγ. Πατρισκευῆς.

Τὸ βιβλιογραφικὸν σημείωμα ἐν φ. 277^b :

Ἀφιερώθη τὸ παρὸν Εὐαγγέλιον παρὰ Μάρκον ἱερωτάτου ὑπὲρ μνήμης αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ γονέων, ὃς ἔσχε τὴν γέννησιν αὐτοῦ ἀπὸ Κάστρου Κορίτης, ἐν ᾧ καὶ ἡ παροῦσα δέλτος ἀφιερώθη μηνὶ Μαρτίῳ ἰνδ(ικτιῶνος) ιδ' ἔτους ςχγδ' (= 6654 = 1141).

IV

Codex Vaticanus Palatinus 13 anno 1167

Ἐκλογὴ κατὰ Σύνοψιν βιβλίων 60 Βασιλικῶν σὺν παρραπομπαῖς.

(Codd. manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae (ὑπὸ) Henricus Stevenson senior, Roma 1885, σσ. 7-8:

Membr. in 4°, anno Chr. 1167 a Georgio Camareno in Creta eleganter exaratus, imperante Manuele Comneno I, fol. 349. Ecloga compendiarum librorum LX Basilicorum σὺν παρραπομπαῖς, ordine litterarum digesta, praemisso titulo de Fide, cui praepositur index generalis f. 1. Subscriptio librarii, qua clauditur codex):

ἐτελειώθη τὸ βιβλίον κατὰ τὴν ις' τοῦ Μαρτίου μηνὸς τῇ ε' ἰνδικτιῶν τοῦ ρχοε' ἔτους βασιλεύοντος τοῦ χριστιανικωτάτου βασιλέως τῶν ῥωμαίων κυροῦ μανουήλ τοῦ | κομνηνοῦ καὶ πορφυρογεννήτου ἐν κρήτῃ πρακτορεύοντος τοῦ περιποθήτου ἀνεψιοῦ αὐτοῦ κυροῦ ἀλεξίου τοῦ κοντο(στεφάνου), ἐκ πόθου τοῦ καμαροῦ γεωργίου καὶ κόπων ἰδίων, καὶ εὐχεσθε οἱ ἀναγινώσκοντες. ἀμήν.

V

Εὐαγγέλιον εἰκονογραφημένον γυναικείας μονῆς Ἑλεούσης Χάνδακος ἔτους 1175.

Codex Sinaiticus graecus (olim 221, nunc) 114.

(V. Gardthausen, *Catalogus codd. graecorum Sinaiticorum*, Oxford 1886, σ. 45. Ὁ κολοφὼν ὑπὸ Beneševič, *Catalogus I*, σσ. 119-120, μετ' ἄλλων ἀπὸ τοῦ χειρογράφου σημειώσεων. Περὶ τῆς εἰκονογραφίας τοῦ κώδικος ὁ Ἰωάννης Σπαθάρακης, "Ἐνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ 1175 ἀπὸ τὴν Κρήτῃ <δωρηθὲν τῇ μονῇ Ἑλεούσης Χάνδακος>, *Θησαυρίσματα* 14, 1977, σσ. 71-75 καὶ Πίνακες ζ' - η').

Τὸ βιβλιογραφικὸν σημείωμα:

Ἀπρητήθη καὶ ἀνετέθη ἀνάθημα ἡ παροῦσα ἱερὰ καὶ θεία τοῦ εὐαγγελίου βίβλος τῇ κατὰ Κρήτην ἔξωθεν τοῦ κάστρου ἐκ νέου δομηθείσῃ εἰς ὄνομα τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν καὶ θεοτόκου γυναικείας μονῆς τῆς Ἑλεούσης κατὰ μῆνα Φεβρουάριον ἰνδικτιῶνος ὀγδόῃ τοῦ ρχπγ' (= 6683 = 1175) ἔτους. τὸν γοῦν βουληθέντα καὶ ἐγχειρισάμενον ἐξάραι αὐτὴν καὶ ἐξελεῖν τῆς τοιαύτης μονῆς, ἐν λόγῳ ἢ παραλόγῳ ἀφορμῇ, ὅπερ, Χριστέ μου, μὴ γένοιτο, ἢ τετράδιον ἢ φύλλον ἢ μετώπιον ἐκκόψαι ἢ ἐξάραι ἐξ αὐτῆς, ὅποῖος ἂν καὶ εἴη, τῆς τῶν Χριστιανῶν μερίδος ἐκπεσεῖται ὡς ὁ Ἰούδας τῆς δωδεκάδος, τὸ τῆς Τριάδος

φέγγος ὁρᾷν μὴ ἀξιοθεῖς... τὸν δ' ἐκ πόνων αὐτοῦ καὶ ἰδρώτων κτησάμενον ταύτην καὶ ἀναθήσαντα, ὡς εἴρηται, ἧ ἐρρέθη γυναικείᾳ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἀγία μονῇ, εὐχέσθε οἱ τυχόντες αὐτῆς ᾗ.

VI

Εὐαγγέλιον μεμβράνινον ι' ἢ ια' αἰῶνος ἄλλοτέ ποτε (1893) ἐν Νεαπόλει Κρήτης ἔκτοτε ἀπολεσθὲν ἧ λαμβάνον, ἅνευ ἀκριβοῦς περιγραφῆς ἄλλης ἢ τῆς τοῦ (Ἄ. Βορεάδου δ.φ.), Παλαιὸν χειρόγραφον ἐπὶ μεμβράνῃ Εὐαγγέλιον, ἐφ. Ἑράκλειον, ἐν Ἑρακλείῳ 23 Σεπτ. 1893, ἀρ. 7, σσ. 51^β - 52^α.

VII

Codex Vindobonensis Theologicus graecus 89, anno D. 1129: Ἑργα Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καὶ ἄλλων.

H. Hunger und Otto Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 3/1, Wien 1976, σσ. 163-165.

VIII

Codex Vaticanus Palatinus graecus 73 μεμβρ. αἰώνων ιβ'-ιγ' ἐν φφ. 220, περιέχει 34 ἔργα Λουκιανοῦ τοῦ Σαμοσατέως. Τὰ φφ. 3-10 ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ κωδικογράφου ἱερέως Ἰωάννου Συμεωνάκη ἐπὶ χάριτος, διότι ὁ κωδικογράφος ἦτο ἀκέφαλος.

Πρβλ. S. G. Mercati, *Giovanni Simeonachis*, σ. 313 (II, σ. 25).

IX

Codex Marcianus graecus II 46 (Coll. 1014) ιγ' αἰῶνος. Ὁμιλίες Χρυσοστόμου.

(E. Mioni, *Catalogus...*, vol. I, pars prior, Roma 1967, σσ. 154-155). Ἀνῆκεν εἰς τὸν ἱερέα Βαρθολομαῖον Συρόπουλον, ὁ ὁποῖος τὸν ἠγόρασεν ἀντὶ 4 ρεαλίων καὶ τὸν ἐδώρησεν εἰς τὸν Κρήτη ἱερέα Ἰωάννην Τρουλλινόν. Πρβλ. Ἀθ. Ε. Καραθανάσην, *Θησαυρίσματα* 10, 1974, σ. 180.

X

Codex Angelicus 31, γραφεὶς τῇ 10 Ἰανουαρίου 1357 ὑπὸ Γεωργίου θύτου ἐν νήσῳ Κρήτῃ πόλεως Χάνδακος. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ Λόγος.

Alex. Turyn, *Dated Greek Manuscripts... of Italy*, 1972, τ. I, σσ. 218-219 καὶ Plate 176.

XI

Codex Bononensis Bibl. Universitatis 2372. Χαρτῶος ἐκ φφ. 187 δι-
στηλος, γραφεὶς τὸ 1312.

Μεγάλου Γρηγορίου Διάλογοι.

Ἐγράφη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς κάμου τοῦ ἁμαρτωλοῦ Λέοντος ἀνα-
γνώστου Ἐὐγενικοῦ ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ ἰνδ. ι' ἔτους Ἱωα'... δι' ἐξεδρωμῆς (sic) καὶ
ἐξόδου... τοῦ ἄρχοντος καὶ γραμματικοῦ τοῦ παλατίου Κρήτης κυροῦ Ἀγγέλου
Καριώλα (Angelo Cariola) «μετεγράφη».

*Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries
in the Libraries of Italy*, by Alexander Turyn, Urbana Ill. 1972, τ. I,
σσ. 116-117, καὶ II Plate 89.

XII

Κρητικοὶ κώδικες πρὸ τοῦ 1453 γραφέντες ἐν Κρήτῃ¹

Vatic. Palat. 13 (1167 ἔτους)	Venet. Marc. 282 (ἔτους 1306)
Vatic. Palat. 259 (1054 ἔτους)	Vindobonensis Theol. 89 (ἔτους 1129)
Vatic. gr. 1504 (ιγ' αἰ.)	Monacensis 202 (ιδ' αἰ.)
Rom. Angelicus 31 (ἔτους 1357)	Lond. Arund. 523

1. Leonzio Pilato *fra Petrarca e Boccaccio* di Agostino Pertusi, Roma (1964), σ. 34, σημ. 1: «non rappresentano che una piccolissima parte di quelli scritti a Creta».

Δ'. Η ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΙΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΑΓΟΡΑΙ ΚΑΙ ΔΩΡΕΑΙ

I. 'Η διασπορά τῶν Κρητικῶν χειρογράφων¹

'Η ἀλλοτριώσις γενικῶς τοῦ βιβλίου ὀφείλεται ἢ εἰς τὸν θάνατον τοῦ κατόχου ἢ εἰς κλοπὴν ἢ εἰς ἐμπορίαν ἢ καὶ εἰς δωρεάν², βουλῇσε τοῦ κτήτορος. "Ετι δὲ ὑπάρχει καὶ ἡ ὀλικὴ καταστροφή (πυρκαϊά, διάβρεξις κλπ.) ἢ καὶ ἡ παραμέλησις διὰ τὴν ἀχρησίαν (ἀντικατάστασις τοῦ παλαιοῦ διὰ νεωτέρου καινουργοῦς καὶ πληρεστέρου).

Οἱ ἀκολουθοῦντες πίνακες θὰ εἶναι χρήσιμοι διὰ τὴν διάκρισιν τῶν τε σωζομένων καὶ τῶν ἀπολεσθέντων χειρογράφων.

II. 'Ο 'Ιανὸς Λάσκαρις ἐν Κρήτῃ συλλέγων χειρόγραφα (1492)³

'Ο ἐκ Κωνσταντινουπόλεως σοφὸς λόγιος, διδάσκαλος καὶ διπλωμάτης 'Ιανὸς Λάσκαρις (περὶ τὸ 1445-1534 † Ρώμη), ἐλθὼν εἰς 'Ιταλίαν ἐξεπαιδεύθη ἄριστα τὴν Λατινικὴν εἰς τὴν Παδουήν, πρᾶγμα ὅπερ τὸν ἠνέκλυνεν οὐ μόνον εἰς τὸ νὰ διδάξῃ πολλοχοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ οἰκειωθῇ πρὸς πάπας καὶ ἡγεμόνας καὶ νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Βυζαντίου. Μαρτυρεῖται ὅτι εἰς τὴν Φλωρεντίαν ἐδίδασκε Θουκυδίδην, Σοφοκλῆ, Δημοσθένην, 'Ανθολογίαν καὶ παρ' αὐτῷ ἐκεῖ ἐμαθήτευσαν οἱ Κρήτες Μᾶρκος Μουσοῦρος καὶ 'Αρσένιος 'Αποστόλης.

1. Πρβλ. τὸν τόμον: *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, a cura di H. - G Beck, M. Manussakas, A. Pertusi, volume II, Firenze 1977, ὅπου ἐδημοσιεύθησαν: Atti del II Convegno internazionale di storia della civiltà Veneziana λαβόντος χώραν Venezia 3-6 ottobre 1973, ἐν οἷς καὶ αἱ ἀνακρινώσεις:

α') Nigel Wilson, *The book trade in Venice ca. 1400-1515*, ἐν σσ. 381-397.

β') Jean Irigoin, *Les ambassadeurs à Venise et le commerce de manuscrits grecs dans les années 1540-1550*, ἐν σσ. 399-436, καὶ

γ') Paul Canart, *Jean Nathanael et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIe siècle*, ἐν σσ. 417-438. Εἰς τὰς σσ. 439-441 τοῦ αὐτοῦ τόμου καταχωρίζονται αἱ παρεμβάσεις εἰς τὰς ὡς ἄνω εἰσηγήσεις ὑπὸ E. Follieri, N. Wilson κλπ.

2. Εἰς ἰδιώτας, μοναστήρια, βιβλιοθήκας, πάπας κλπ. Βλ. περαιτέρω πίνακα.

3. É. Legrand, BH XV et XVI s. I, 1881, προλογικῶς, σσ. CXXXI - CLII: Janus Lascaris, B. Knös, *Un ambassadeur de l'Hellénisme...* (Οὐψάλα), Paris 1945. Κ. Γιαννακόπουλος, *Οἱ 'Ελληνες Λόγιοι εἰς τὴν 'Ενέτιαν*, σσ. 134 κἑξ.

Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ 'Ι. Λασκάρως πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον Ε' ὑπὲρ τῆς ἐλευθερώσεως τῆς 'Ελλάδος (1526), καθαρῶς ἀνθρωπιστικὸν ἔργον, ἐδημοσίευσεν ἐσχάτως εἰς τὸ ἰταλικὸν τῆς πρωτότυπον ὁ J o n W h i t t a k e r, Janus Lascaris at the Court of the Emperor Charles V, *Θησαυρίσματα* 14, 1977, σσ. 76-119. (Τὸ κείμενον, σσ. 93-107).

Διὰ τὴν κατασκοπεύσιν τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν διαπιστώσιν τὰς τυχόν δυνατότητας τῶν ὑποδοúlων Ἑλλήνων πρὸς ἐξέγερσιν, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις ἐταξίδευσε δις εἰς τὴν Ἀνατολήν, δαπάναις τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων. Εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ Κρήτην μεσολαβῆσει τῶν Nicola da Siena, ἱατροῦ ἐγκατεστημένου ἐν Κωνσταντινουπόλει. Οὕτως ἐξεκίνησε κατὰ τὰ τέλη Ἀπριλίου ἢ ἀρχὰς Μαΐου 1491, ἐφθασεν εἰς τὴν βασιλεύουσιν τὴν 10ην Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, εἰς δὲ τὸν Χάνδακα πρὸ τῆς 3ης Ἀπριλίου 1492, ὅπου καὶ τὸν εὗρεν ὁ θάνατος τοῦ Lorenzo di Medici, il Magnifico, ἐπελθὼν τὴν 8ην Ἀπριλίου, δι' ἣν καὶ συνεκέντρωνε τοὺς κώδικας. Μεταξὺ τῶν δύο ταξιδίων τούτων εἶχεν ἐπὶ τι ἐπιστρέψει εἰς Φλωρεντίαν. Εἰς τὴν Κρήτην τὸν συνώδευεν ὁ ὡς ἂν ἱατρός, ὡς μανθάνομεν ἀπὸ ἐπιστολῇν τοῦ Ἰαννοῦ πρὸς τὸν Δημήτριον Χαλκοκονδύλην¹. Τὴν 3ην Ἀπριλίου 1492 συνυπέγραψε μετὰ τοῦ Ἀρσενίου Ἀποστόλη συμβόλαιον ἀγορᾶς ἑλληνικῶν χειρογράφων. Τὰ τε ἀγορασθέντα διὰ λογαριασμὸν τῶν Μεδίκων καὶ ὅσα δι' ἰδίαν χρῆσιν, περιῆλθον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰαννοῦ εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ 10ου (Μεδίκου) καρδινάλιον Ridolfi.

III. Ὁ Φραγκίσκος Βάρβαρος καὶ τὰ Κρητικά του χειρόγραφα

Ὁ Ἑνετὸς πατρίκιος Francesco Barbaro ἐξέμαθε τὴν Ἑλληνικὴν ἐν Χάνδακι, διδάσκαλον ἔχων τὸν ὀρθόδοξον κληρικόν, ἔφορον καὶ ἐπίτροπον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἀνδρέαν Δῶνον, ὑπηρετήσαντα καὶ ἐν Μεσσήνῃ καὶ εἰτα διδάσκοντα εἰς Κρήτην τὴν τε Λατινικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὁ Ἀ. Δῶνος οὗτος εἶναι γνωστὸς κωδικογράφος, ἀντιγράφων τοιλάχιστον ἀπὸ τῆς 25 Ἰουλίου 1515 ἀρχαίους καὶ βυζαντινοὺς, γραμματικούς, ποιητάς, μαθηματικούς, σχολιαστάς, λεξικογράφους κλπ., ἐν οἷς καὶ Ὁμηρον².

Οὗτος ἔλαβεν ἐκ Κρήτης ἓνα Λουκιανόν (Vatic. Palat. 73), ὅπου ἐν φ. 2: *Iste Lucianus est Francisci Barbari veneti patricii, quem sibi misit ex Creta Ioannes Simeonaki protopapa Candiae*³) καὶ μίαν Ἰλιάδα (=Venetus Marcianus 612 = 459 App., n. 797 dell'Inventario... Ἐν φ. 1: *Ilias Homeri est Francesci Barbari patricii Veneti, quem sibi dono dedit doctissimus vir Laurentius de Monacis, cancellarius Cretae*)⁴).

1. Ὁ Legrand, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σσ. CXXXI-CXXXII, καὶ ὁ αὐτὸς, BH XV et XVI s. II, 1885, σ. 324.

2. Vogel-Gardthausen, σ. 433, X. Πατρινέλης, σσ. 80-82. Repertorium N° 14 (σσ. 32-34).

3. R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, Firenze 1905, σ. 64, σμ. 127.

4. Homeri Ilias, editio Th. W. Allen, I Prolegomena, Oxonii 1931, σ. 41, σμ. 1,

Κατὰ τὸν Agostino Pertusi καὶ ἡ 'Οδύσσεια, ἡ περιεχομένη ἐν τῷ κώδικι Venetus Marc. 868 τοῦ Inventario, ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς τὸν Fr. Barbaro, καὶ οὗτος προήρχειτο ὁμοίως ἐκ Κρήτης.

Τέλος καὶ Βιενναῖοι κώδικες, ὡς ὁ τοῦ Π λ ά τ ω ν ο ς Vindobonensis Palatinus Supplem. gr. 39, ὅπου: «Αὕτη ἡ βίβλος ἐστὶ τοῦ Φραγκίσκου τοῦ Βαρβάρου ἐκ τῶν Οὐνετικῶν. Plato iste est Francisci Barbari Veneti, quondam domini Candiani. 1420»¹.

IV. Ὁ Φλωρεντίνος Μοναχὸς Χριστόφορος Buondelmonti (1415-1418)² ἀγοράζει Ἑλληνικὰ χειρόγραφα

Ὁ περιηγηθεὶς τὴν Κρήτην Χρ. Buondelmonti ἠγόρασεν ἐξ αὐτῆς ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἐκ τῶν ὁποίων σημειῶ:

α') Bibl. Laurentiana Plut. 7, cod. 30, ιδ' αλ., 245 φφ. Γρηγορίου Ἐκθεσις εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων. Bandini, *Catalogus* I, στ. 290-292.

«Anno Domini MCCCCXV. V mensis Mai (= 5 Μαΐου 1415) apud Castellum Belvedere Insulae Cretae a quodam calogero emi istum librum hyperperis VIII presbyter Christophorus Raynerii de Buondelmontibus de Fiorentia scholaris in graecis scientiis».

β') Bibl. Laurent. Plut. 87, cod. 8, ια' αλ., 326 φφ. Ἀριστοτέλους Φυσικῆς Ἀκροάσεως βιβλίον τέταρτον. Ἰωάννου τοῦ Φιλοπόνου εἰς τὸν αὐτὸν Ὑπόμνημα. Bandini, *Catalogus* III, στ. 386-387.

γ') Bibl. Laurent. Plut. 57, cod. 2, ιδ' αλ., 307 φφ. Λιβανίου τοῦ σοφιστοῦ Λόγοι. Εἰς τὴν τελευταίαν τοῦ κώδ. τούτου σελίδα: (1418) «Ego presbyter Christophorus emi librum istum Candiae».

δ') Bibl. Laurent. Plut. 29, cod. 27. Ἀπόλλωνος Ἱερογλυφικὰ καὶ Πρόκλου Φυσικὰ στοιχεῖα. Bandini, *Catalogus*, II, στ. 361-364.

ε') καὶ Plut. 69, codex 34. Βίος Πλουτάρχου, ιδ' αλ. Bandini, *Catalogus*, II, στ. 645.

ὅπου ὁ κώδιξ ἐθεωρεῖτο ἀπολεσθεὶς. Ἐπαντίσθη ὑπὸ Α. Pertusi, *Κρητ. Χρονικά* 15-16, σ. 368 (S. G. Mercati, σ. 312).

1. J. Bick, *Die Schreiber der Wiener Griechischen Handschriften*, Mousseion I, Βιέννη 1920, σ. 114 (κατὰ τὸν αὐτὸν Α. Pertusi).

2. Cristoforo Buondelmonti, *Descriptio Insulae Cretae et Liber Insularum*, cap. XI: Creta. Edition critique par Marie-Anne van Spitael, Ἡράκλειον 1981. Ἐν σσ. 34-35, ὅτι ὁ Χριστόφορος οὗτος διέμεινεν εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὸ ἔτος 1415 καὶ ἐπανῆλθε τὸ 1418.

Τούτων μόνον τὸ τελευταῖον ἠγόρασεν εἰς Ἰμβρον τὸ 1419, μετὰ τὴν δευτέραν εἰς Κρήτην περιοδείαν¹.

V. Lauro Quirini (1420 - 1466);²

Ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μιχαήλ Ἀποστόλη «Δάφνιδι Κυρίνῳ» γνωστότατον πρόσωπον³. Ἦλθεν εἰς Χάνδακα τὸ 1451. Συλλέκτης Λατινικῶν καὶ Ἑλληνικῶν χειρογράφων, οἰκέτις τοῦ Βησσαρίωνος, σχετικὸς τοῦ καρδιν. Ἰσιδώρου, φίλος τοῦ Μ. Ἀποστόλη. Ἐν Κρήτῃ εὕρισκόμενος ἔμαθε τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Συνέλεγε δὲ πρὸ αὐτῆς κώδικας⁴.

VI. Αἱ μετὰ τὴν ἄλωσιν 1669 πωλήσεις ὑπὸ Φράβων

(Ὡς ὁ Ἀθανάσιος ὁ Κύπριος, συλλέξας κώδικας ἐξ Ἁγίου Ὁρους καὶ Μετεώρων, ἀντὶ ἐλαχίστης τιμῆς) οὕτως ἐποίησαν καὶ οἱ Φράβοι ἐν τῇ Κρήτῃ ἀלוσὴ παρὰ τῶν Ὀθωμανῶν, ὥστε ἐν τῇ ζάλῃ τῆς αἰχμαλωσίας εἰληφέναι αὐτοὺς ἀπάταις πολλαῖς τὰ βιβλία ἅπερ ἦσαν ἐκεῖ τῶν Ἁγίων Πατέρων, ἀναγκαῖά τε ἄλλα συγγράμματα διαφόρων συγγραφέων, ἐκεῖ εὕρισκόμενα. Οὕτω τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων ἐπολεμεῖτο ἔσθθεν τε καὶ ἔξωθεν ὑπὸ τῶν παπικῶν, ἐν τε Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει⁵.

VII. Ἀγοραπωλησίαι κωδίκων ἐν Κρήτῃ

Codex Marc. gr. II 97 (Coll. 1314): ἀχρὴ (= 1658) Ἀνγούστου κς'. Ἐγόρασα τὸ παρὸν διαβαστικὸν πατερικὸν ἀπὸ τὴν λότζα τοῦ Ἁγίου Μάρ-

1. Πρβλ. καὶ Legrand, *Description de l'Archipel grec (1420)*, σσ. XXIV-XXVI.

2. Πρβλ. *Lettres Inédites de Michel Apostolès...* par Hipp. Noiret, Paris 1889, ἔπου 12 ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀποστόλη πρὸς τὸν Κυρίνον τοῦτον.

3. Ἀντόθι, σσ. 43-45 (βιογρ. σημείωμα).

4. Agostino Pertusi, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Constantinopoli...*, Bologna 1983, ἔπου Epistola ad beatissimum Nicolaum P.M. da Candia 15 luglio 1453 (βιογραφικὰ τοῦ Quirini σσ. 64-65). Δὲν εἶδον τὸν τόμον *Le epistole storiche di L. Quirini sulla caduta di Constantinopoli da la potenza dei Turchi* (σσ. 163-259 τοῦ τόμου: *Lauro Quirini umanista...* a cura di ...A. Pertusi etc., Firenze 1977).

5. Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, *Δωδεκάβιβλος* (1715)², βιβλίον ΙΑ', 6, σ. 67 (τῆς ἐν Θεσσαλονικῇ ἀνατυπώσεως τοῦ 1983).

κου εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἤτουνα τοῦ παπᾶ Φραγκίσκου Φρουλᾶ ἀπὸ τὴν Σητεῖαν, διὰ ριάλι ἕνα· καὶ τοῦτο δι' ἐνθύμησιν (γράφεται)¹.

VIII. Οἱ ἐκ Κρήτης κώδικες προσφερθέντες ἔξω τῆς Νήσου

α') Εἰς τὸν Marco Lipomanno, duca di Candia. Ἀριστοτέλης - Μιχ. Ψελλός. Προσφέρθη ὑπὸ Ἰω. Συμεωνάκη. Νῦν Ambros. gr. 598, χαρτῶος².

β') Εἰς τὸν πάπαν Clemente VII Βίβλος (παλαιά). Ἐδωρήθη ὑπὸ Ἀρσενίου Ἀποστόλη. Νῦν ἐν τῇ Bibl. Laurent. Plut. VI, codex 2³.

γ') Εἰς τὸν πάπαν Paolo V. Διούσιος Ἀρεοπαγίτης καὶ Σχόλια.

Προσεφέρθη ὑπὸ τοῦ ἀποκτήσαντος ἐν Κρήτῃ ἐπισκόπου τοῦ Belluno Aloisio Lollino (ἐλληνομαθοῦς, ζήσαντος ἐν Κρήτῃ ἐπὶ πολὺ). Νῦν Vat. Gr. 1787⁴.

δ') Εἰς τὸν Aloisio Lollino Νικολάου Καβάσιλα Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς.

Ἀντεγράφη τὸ 1591 ἐκ τοῦ εἰς χεῖρας τοῦ Μελετίου Πηγᾶ παλαιοῦ κώδικος καὶ ἀπεστάλη ὡς δῶρον ὑπὸ τοῦ πατριάρχου τὸ 1592, ἀντιχαριζομένου διὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Lollino σταλείσας τῷ Πηγᾶ βίβλους. Νῦν Vat. gr. 1728⁵.

Εἰς τὸν αὐτὸν ἐδωρήθη ὑπὸ Μαξ. Μαργουίνου α') ὁ κῶδ. Vat. gr. 1742 (ιε' αἰ.) περιέχων Ὁριγένους κατὰ Κέλσου βιβλία τρία, διὰ χειρὸς Σχολαρίου ἀντιγραφεῖς ἀπὸ τοῦ κῶδ. Vat. gr. 386, ἐν ᾧ καὶ κριτικὰς παρατηρήσεις ἔχει καταχωρίσει ὁ Σχολάριος μεταφερθείσας εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα κώδικα (M. Jugie, *Oeuvres complètes de G. Scholarios*, VII, Paris 1936, σ. 503), β') ὁ κῶδ. Vat. gr. 1803 (ια' αἰ.) Χρυσοστομικὸς (P. Canart, *Catalogus...*, I, 1970, στ. 160-162)⁶.

ε') Πρὸς τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Θεολογικὰ Σύμμεικτα, φφ. 270, διάφοροι χεῖρες.

Ὁ κῶδιξ οὗτος ἐκ Χάνδακος εἰς Ἱεροσόλυμα ἀπεστάλη τὸ 1576 ὑπὸ τοῦ ταβουλάριου τῆς Καντζελαρίας Κρήτης πρὸς τὸν ὁρθόδ. πατριάρχην Ἱεροσολύμων⁷.

1. Elpidio Mioni, *Codices Manuscripti Bibliothecae divi Marci Venetiarum*, vol. I, pars prior, Roma 1967, σ. 289.

2. Bl. S. G. Mercati, *G. Simeonachis*, Collectanea II, σ. 26.

3. Bandini, *Catalogus* II, στ. 85-87.

4. P. Canart, *Codices Vaticani Graeci, codd. 1745-1963*, I, Città del Vaticano 1970, σσ. 133-136.

5. Ciro Giannelli - P. Canart, *Codices Vaticani Graeci, codd. 1684-1744*, Città del Vaticano, 1961, σσ. 107-108.

6. P. Canart, Alvise Lollino et ses amis Grecs, *Studi Veneziani* XII, 1970, σσ. 553-587.

7. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κερκαμεύς, *Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκη* 1, 1891, σ. 270 καὶ 3, 1897, σ. 328.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

I. Ὁ πρωτοπαπᾶς Κρήτης ἱερεὺς Ἰωάννης Συμεωνάκης διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς¹

Ἐξέγραψεν ἐν μέρει ἢ ὅλως (ἢ διὰ τρίτου) τοὺς ἐπομένους κώδικας:

- 1) Vat. Palat. gr. 215 ιε' αἰ' (Ἡρόδοτος, σύμμεικτος)² χειρὶ Ἰωάννου τοῦ Συρίγου³.
- 2) Taurinensis gr. C. VI. 21 (b. VI, 18) ιε' αἰ'. (Ὀππιανοῦ Ἀλειτουργικὰ κ.ἄ.)⁴.
- 3) Parisinus gr. 2027 ιε' αἰ'. (Ἀριστοτέλους Τὰ μετὰ τὰ Φυσικὰ). Ἔτει 29.3.1449⁵.
- 4) Bodleianus Baroccianus gr. 111 ιε' αἰ'. (Σύμμεικτος, Γραμματικά, Μ. Πλκνοῦδη Γνώμη Κάτωνος)⁶.
- 5) Vat. gr. 1122 ιε' αἰ'. (Σύμμεικτος, μεταφράσεις: Βοήθιος, Ἀκινάτης)⁷.
- 6) Ottobonianus gr. 411 ιε' αἰ'. (Βίοι ἁγίων, ἀσκητικά, Λόγος Ἐπιφανίου Κύπρου)⁸.
- 7) Vat. Palat. gr. 73 ιβ' - ιγ' αἰ'. (Λουκιανός, μόνον τὰ φφ. 3-10)⁹.

Περὶ τῶν δωρεῶν κωδίκων πρὸς ξένους ὑπὸ τοῦ Συμεωνάκη τούτου βλ. ἄνωτ., σ. 30.

II. Ὁ ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς¹⁰ ἀντιγράφει ἐν Κρήτῃ

1421 Ἰανουαρίου 4: Πατμιακὸς 440 (Ἰωσήφ Βρυεννίου ἔργα)¹¹

1. S. G. Mercati, Il Giovanni Simeonachis protopapa di Candia, ἐν *Miscellanea Giovanni Mercati* 3 (Studi e Testi 123), 1946, σσ. 312-341, μετὰ 4 πινάκων, συμπεριληφθὲν εἰς τοῦ αὐτοῦ, *Collectanea Byzantina*, vol. II, (Bari) 1970, σσ. 24-53, μετὰ τῶν πινάκων (ἀθετεῖ κώδικας προσγραφέντας εἰς τὸν Συμεωνάκην ὑπὸ Vogel-Gardthausen).

2. Αὐτόθι, σσ. 27-28.

3. Ὁ Ἰωάννης Συρίγος (Σηρίγω), κωδικογράφος ἱερεὺς, ἐξέγραψε πέρα τοῦ Ἡροδότου καὶ Ὁρολόγιον (κῶδ. Lond. add. 22507).

4. Αὐτόθι, σσ. 27-28.

5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι, σ. 29.

7. Αὐτόθι, σσ. 29-30 (μερικῶς).

8. Αὐτόθι, σ. 30 ἔξ.

9. Αὐτόθι, σ. 27.

10. Ν. Β. Τομαδάκη, Μιχαὴλ Κρῆς, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἑνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, *ΕΕΒΣ* 21, 1951, σσ. 110-144 (= τοῦ αὐτοῦ, *Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά*, Ἀθῆναι 1965, σσ. 1-35). Τοῦ αὐτοῦ, *Σύλλαβος βυζ. μελετῶν καὶ κειμένων*, ἐν Ἀθῆναις 1961, σσ. 556-558.

11. Ἀθανάσιος Δ. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων*, ἐν Ἀθῆναις 1968, σσ. 21-22.

1421 'Οκτωβρίου 9: Parisinus gr. 239

1431 Φεβρουαρίου 18: Ambrosianus 141 (B 128 sup.)

1440-1443: Vallicellianus 27. B. 128, Harleianus 5624

1449 'Ιουλίου 29: 'Ιεροσολυμιτικός Πατριαρχ. Βιβλιοθήκης 255
s. a. Ambrosianus 601 (O 142).

III. 'Ο μοναχός 'Ιωσήφ Φιλάργης, Κρής (1335; - τουλάχιστον 1393)¹

Κατά κόσμον 'Ιωάννης ο Φιλάργιος, από δε τῆς περὶ τὸ 1370 κουρᾶς του 'Ιωσήφ μετονομασθείς, ὑπηρετήσας εἰς τὴν 'Ανατολικὴν Κρήτην, ἐσχετίσθη πρὸς τε τὸν 'Ανθιμον πρόεδρον Κρήτης τὸν ὁμολογητὴν, τὸν 'Ιωσήφ Βρυέννιον κ.ἄ. τῆς ἐποχῆς του, συνεζήτει δὲ ἀντιρρητικῶς καὶ συνέγραψε θεολογικὰς μελέτας. Παιδείας ἔσωθεν καὶ κοσμικῆς, ὁ ἴδιος ἀντέγραψε τὸν κώδικα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Burney 50 κατὰ τὰ ἔτη 1360/61². "Ἐτερος κώδιξ αὐτογράφος ὁ τῆς ἐν Ρώμῃ Bibliotheca Angelica 30 γραφεὶς περὶ τὸ 1383/1384 περιλαμβάνει μετὰ πολλῶν ἄλλων καὶ ἔργα τοῦ 'Ιωσήφ³. Οὕτω:

'Εκ τῶν θύραθεν συγγραφῶν:

'Ερμηνεία εἰς τὴν εἰσαγωγὴν Πορφυρίου ἀπὸ φωνῆς 'Αμμωνίου.

'Αμμωνίου Γένος (=βιογραφία) 'Αριστοτέλους.

'Αριστοτέλους Αἱ δέκα Κατηγορίαι, καὶ αὐτοσχέδιος ἐρμηνεία εἰς αὐτάς.

'Αριστοτέλους Τῶν 'Ανχλυτικῶν Προτέρων βιβλίων πρῶτον καὶ Σχόλια (Μαχεντίου).

Γνωμολόγιον, 'Ανθολόγιον, 'Απάνθισμα κλπ. (περιέχοντα χωρία ἀρχαίων συγγραφῶν. Γεώργιος Χοιροβοσκὸς (γραμματικὸς).

'Εκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφῶν:

Γρηγόριος Θεολόγος, 'Απορίαι καὶ Λύσεις κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν.

Χρυσόστομος (κατὰ 'Εβραίων), Νεῖλος Καβάσιλας, Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, Νικαίας Εὐστράτιος, 'Ιωάννης 'Ιεροσολύμων, Συμεὼν 'Ιεροσολύμων, Κατὰ ἀζύμων.

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ιωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν 'Αθήναις 1947, σσ. 85-89, ὅθεν ἀνεκινήθη τὸ θέμα. Γεωργίου Κ. Παπάζογλου, 'Ιωσήφ Φιλάργης ἢ Φιλάργιος, Θεσσαλονίκη 1978 (διδασκ. διατριβή), ὅπου ἀνεξετάζονται ὁ βίος, τὰ ἔργα καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ Φιλάργη, καὶ δὴ ἐκτενῶς ὁ cod. Angel. 30, ὃν ὁ Παπάζογλου θεωρεῖ γραφέντα περὶ τὸ 1383/1384 (βλ. ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 163-222).

2. Alexander Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the thirteenth and fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*, Dumbarton Oaks 1980, σ. 128. Θεωρεῖ τὸν κώδικα γραφέντα ἀπὸ τὸ 1358. 'Εν φ. 179^r ἡ ὑπογραφή τοῦ τότε 'Ιωάννου Φιλάργη. Περιέχεται Λεμωνάριον, ἀποφθέγματα Πατέρων.

3. Κ. Παπάζογλου, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 183-208.

Διάφορα περὶ Συνόδων, Πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκ. Συνόδου, Κατ' Ἀρμενίων, Δογματικὰ καὶ ἄλλα.

Καὶ τὰ ἴδια τοῦ ἔργου, ἐν οἷς καὶ παραπομπαὶ εἰς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

IV. Ὁ ἱερομόναχος Νεῖλος Δαμιλᾶς, Κρής (1345; - 1417);¹

Κρής θεολόγος, οἰκοδομήσας εἰς τὴν Ν. Κρήτην καὶ μονὴν τῆς Θεοτόκου τῆς Παντανάσσης τῆς Βαιοναίας (Ἱεραπέτρας)², καὶ ἀναμειχθεὶς εἰς τὰς μετὰ τῶν ἐλληνικῆς καταγωγῆς Λατίνων ἐν Κρήτῃ ἔριδας. Κατέλιπεν ἐπιστολάς, ἄλλα τινὰ καὶ τὴν διαθήκην του (codex Bodleianus Oxon. Barocci 59, τοῦ γ' αἰῶνος, γραφεῖσαν τὸ 1417 (Coxe, σ. 95).

Διὰ τῆς ἐν λόγῳ διαθήκης, ὁ Νεῖλος οὗτος ἀφῆνει τὰ βιβλία του, ὧν τινὰ μὲν ἀντέγραψεν ὁ ἴδιος (γράμματα ἰδικά μου) (ὡς τὴν Ὀκτώηχον, τὸ Ψαλτήριον, τὸ Νηπτικόν, τὸ Τριψῆδιον κλπ.), ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἦτο καὶ καλλιγράφος, ἄλλα δὲ ὁ παπᾶ Δανιὴλ (Προφητεία, Μηναῖα)³, ἐν δὲ καὶ ὁ ἄγνωστος ἄλλοθεν κωδικογράφος Γρίμπιλας (Νομοκάνονον Ματθαίου Βλαστάρεως (γράμματα τοῦ Γρίμπιλα)). Μεταξὺ τῶν κωδίκων τούτων πλὴν τῶν χαρτῶν ὑπάρχουν καὶ μεμβράνιναι, ἄρα παλαιότεροι, ὅπως Πραξαπόστολος, Μηναῖα τῶν μηνῶν Δεκεμβρίου καὶ Ἰανουαρίου, Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Ἰώβ, Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, Μέγας Βασίλειος, Χρυσόστομος (δύο), ἄγιος Δωρόθεος, ἐννέα τόμοι ἐκ τῶν 40. Τὰ λοιπὰ χειρόγραφα, εἴτε σημειοῦται τοῦτο ἢ οὐ, εἶναι κόλλινα (χαρτῶα). Οἱ μεμβράνιναι κώδικες ἀσφαλῶς δὲν ἐγράφησαν τὸν γ' - ιδ' αἰῶνα, ἀλλὰ πρότερον, διότι χρῆσις μεμβράνης μοι φαίνεται τότε ἀπίθανος, λόγῳ κόστους.

Ἀξιοσημείωτοι εἶναι οἱ συγγραφεῖς. Ἐκ τούτων ὑπάρχουν μεταγενέστεροι τοῦ 1204, ὡς ὁ Βλάσταρις (γράψας τὸ 1335), ὁ Ξανθόπουλος (γ' - ιδ' αἰ.), ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς (1359†), ἀλλὰ καὶ προγενέστεροι, ὡς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Βασίλειος, Γρηγόριος καὶ Ἰω. Χρυσόστομος, ὁ ἱερός Φώτιος, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ὁ Ἅγιος Δωρόθεος, καὶ ὁ Θαλάσσιος (οἱ τρεῖς οὗτοι τὸν ζ' αἰῶνα), ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, ὁ Θεοφάνης Νικαίας, (πιθανῶς ὁ Γρηγόριος) Συναΐτης, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, (Ψευδο-Ἀναστάσιος) Συναΐτης.

1. Μιχαὴλ Μ. Νικολιδάκη, Νεῖλος Δαμιλᾶς, διδακτορικὴ διατριβή, Ἡράκλειο 1981, Ἡ διαθήκη τοῦ Νεῖλου ἐξεδόθη ἐπανειλημμένως (καὶ ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, BZ 4, 1894, σσ. 585-587). Βλ. σὺν ἄλλοις καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρονένιος..., 1947, σσ. 89-92, δι' ἧς διαπραγματεύσεως ἀνευρέθη τὸ θέμα, συσχετισθὲν πρὸς τὸν Βρονένιον.

2. Alex. Turyn, *Dated Greek Manuscripts...*, 1980, σμ. 355 τῆς σ. 138.

3. Οὗτος ἦτο σύγχρονος τοῦ Νεῖλου, ἀφοῦ ἀπὸ κοινοῦ ἀντέγραψαν τὸ Τριψῆδιον.

Ἐκτὸς ἐνὸς Λεξικοῦ, ἀξιοσημείωτος ἡ ἀναγραφὴ «Βοήθιος καὶ Κάτωνας, Μανασσῆς Χρονογράφος κοιμᾶτι (= τόμος) ἔνα».

Μολονότι ἡ μικρὰ αὐτὴ βιβλιοθήκη εἶναι θεολογικὴ καὶ στερεῖται κλασσικῶν συγγραφέων, εἶναι ἐνδεικτικῶς ἀξιόλογος.

V. Possessores - Κτήτορες Κρητικῶν κωδίκων¹

α') Μονὴ Παλιανῆς (Βενεράτο)

Codex Paris. Gr. 761 ιβ' αἰ. Ὁμιλίου Ἰω. Χρυσοστόμου.

«Τῆς Ὁδηγητρίας χωρίο Βονεράτο» (μεταγενεστέρως τοῦ ιβ').

(Π. Γ. Νικολόπουλος, Χρυσοστ. χειρόγραφα, 1980, σσ. 20-21).

β') Μονὴ Κρεμαστῶν

(Νεάπολις Κρήτης, Δημογεροντία Λασιθίου κλπ.)

Δύο κώδικες 10ου αἰ. (Εὐαγγέλιον καὶ Εὐχολόγιον μεμβράνινα).

(Ὅρα ἄνωτέρω, σ. 16).

Συναϊτικὸς 224 (ἔτους 1175).

γ') Ἰωάννης διάκονος Κρής

Κατεῖχε τὸν Cod. Vindobonensem Theolog. gr. 114 (olim 131) τοῦ ια' αἰ.

Πολλοὺς μετὰ ταῦτα ἔξω τῆς Κρήτης ἀλλάξαντα κτήτορας.

VI. Πίναξ Κωδικογράφων

Γεώργιος θύτης Χάνδακος (1357)

Γεώργιος βλ. Καμψηρηνός

Γρίμπιλας (κωδικογρ. τοῦ Δαμιλῆ)

1. Χειρόγραφα μεμαρτυρημένως κατεῖχον οἱ ἐν Ἰταλίᾳ Κρῆτες Μᾶρκος Μουσοῦρος, Ζαχαρίας Καλλιέργης, Ἀρσένιος (Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης) Μονεμβασίας, ἱερεὺς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός (Ἰωσήφ Μεθώνης), ὁ Μάξιμος Μαργούνης (ἐπ. Κυθέρων), ὁ Ν. Βλαστός, καὶ εἴ τις ἄλλος. Ἐπὶ πλεόν, μετὰ ταῦτα ὁ Βησσαρίων. Εὐνόητον δ' ὅτι καὶ ἡ Academia Aldina καὶ ναοὶ καὶ Ἐνετοὶ ὑπηρετήσαντες ἐν Κρήτῃ.

Δαμιλᾶς Νεῦλος ἱερομόναχος

Δανιὴλ παπᾶς (ὁμοίως)

Εὐγενικός Λέων, ἀναγνώστης (1312)

Ἰωάννης Κρής (987)

Ἰωσήφ ὁ Φιλάγρι(ο)ς, μοναχὸς

Καλοφρενᾶς Μιχαήλ, ἱερεὺς

Καμαρηνὸς Γεώργιος (1167)

Νικηφόρος, Κρής ἱερεὺς ἐν Γόρτυνι (1054)

Νικόλαος μοναχὸς Κρής, ὁ Στουδίτης († 868)

Συρίγος (Σηρίγω) Ἰωάννης (γραφεὺς τοῦ Ἰ. Συμεωνάκη) (μέσα 12 αἰ.)

Ταρσίτης Κωνσταντῖνος Ἀθηνάιος, γράφων ἐν Κρήτῃ (1129)

RIASSUNTO

N. B. Tomadakis, *Cultura e Umanesimo in Creta, nel secondo periodo bizantino (961-1210), e gli scriptorii nell'isola.*

Dato che i più noti amanuensi Cretesi di manoscritti ellenici e di padri Greci ed altri ecclesiastici testi, e libri liturgici orientali avevano lavorato dopo la caduta di Constantinopoli (1453), e di più in Occidente, supponevano, tanto i paleografi e codicologi, quanto i bizantinisti, che prima della caduta di vasileuoussa Polis, non esistevano in Creta *Scriptoria codicum*, e che i manoscritti esistenti nell'isola erano portati tutti da Constantinopoli dai profughi Greci rifugiati in Regno di Candia, allora colonia Veneta. Così in vero succede per l'Apostolis ed altri.

In tanto, (tra 961-1210, e dopo) tra 1210-1453, in Creta esistevano scriptoria codicum graecorum (et Latinorum durante l'occupazione veneta), ove trascrivevano non solo manoscritti pagani, ma — come era logico — copiavano i necessari Libri liturgici della Chiesa Orientale Ortodossa, i quali aveva bisogno la loro religione. L'autore avanza quel tema alla seconda epoca bizantina, ciò è dall'anno di liberazione di Creta da Niceforo Foca (allora generale) 961 A.D., all'anno 1210, termine che indica l'arrivo di nuovi padroni Veneziani e l'occupazione totale di Creta (dopo la caduta del Impero 1204). Due e mezzo secoli conosciuti di più da Nikon il prenomato Metanoeite, e Giovanni Xenos, due ierapostoli che la Creta barbarizzata dagli Arabi (826-961) e non aggiornata al problema delle iconi (842) rinnovarono l'Ortodossia nell'isola liberata. (È noto che Tomadakis si occupa da mezzo secolo con i problemi dell'epoca e la personalità e l'opera di Xenos). Ce n'era dunque civiltà Cretese - bizantina tra 961 e 1210 A.D.? Esistevano monasteri, *scriptoria codicum*, manoscritti greci di autori pagani ed ecclesiastici trascritti in loco? Tomadakis risponde sì, e accumula tutte le scarse notizie e possibili dimostrazioni alla domanda. E di più ci tratta l'argomento anche dimostrando che i più noti copisti Cretesi dei secoli XIII° (dopo 1210) e XIV° avevano alle loro mani come esemplari manoscritti antecedenti, eredità del periodo bizantino, dato che i Veneziani, i nuovi dominanti dell'isola,

benchè cattolici, in tanto Cristiani non distrungevano negli edifici, ne le biblioteche greco-ortodosse, pre-esistenti nell'isola.

Così si rammentano Giuseppe Briennio, Giuseppe Filagris, Nilo Damilas, ed altri, oltre il Xenos, e i copisti bizantini ed i noti possessori dei codici.

Benchè di quelli manoscritti quasi nulla rimane oggi nell'Isola dopo la caduta del 1453, i tesori cretesi passarono alle mani di umanisti Europei, e gli aiutavano alle loro edizioni tipografiche, o servivano ad arricchimento delle biblioteche di vari principi, ecclesiastici e letterati. Iano Lascaris, Michele Apostolis e il suo figlio Arsenios, più tardi Alvise Lollino venetocretese, M. Margunio, Melezio Pigas, Gabriel Severo, trasportarono manoscritti da Creta in Italia, o donnarono, come già avevano fatto ed i precedenti, alle personalità del Regno, come Francesco Barbaro, o altri amici. Ancora dopo 1453 e magari 1669 (occupazione turca di Candia), con pochissimo danaro potevano comperare da gli indigeni o da gli occupatori dominanti un Omero, o un Platone o un Padre dottore della Chiesa. Finalmente i manoscritti cretesi, così sparsi, venivano alle fondi delle Biblioteche (Vaticana, Laurenziana, Marciana, e altre numerose d'Italia e dell'Estero). Ora, giorno al giorno i paleografi e codicologi di nostri tempi scoprono e confermano l'identità o la mano di un codice anonimo e non firmato, e ci assicurano che il codice è trascritto in Crete prima della caduta di 1204 o quella di 1453.

Così s'illuminano i problemi dell'Umanesimo Cretese per un epoca oscura, come la seconda bizantina. Creta di Sant' Andrea gerosolimita arcivescovo, famoso innografo e oratore, continua dopo la sua liberazione dal giogo Arabo-Saraceno, di occuparsi con Teologia Orientale e studiare la Filologia Classica. Così procura al Regno di Candia la possibilità di ricevere dall'isola Omero, Platone, Esiodo, Aristotele, assieme con San Giovanni Crisostomo, Fozio e tanti altri autori del Medio Evo Orientale. L'isola continua di coltivare la stessa Umanità del centro Ellenico, di Constantinopoli (il Xenos portava in Creta non solo iconi ma anche libri).

N. B. TOMADAKIS